

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АСТРОНОМІЧНІ ТА ПРИРОДНІ ЯВИЩА В ЗАПИСАХ ЧИТАЧІВ НА ПРИМІРНИКАХ ПОЧАЇВСЬКИХ СТАРОДРУКІВ

Наталія ЗАБОЛОТНА

*Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського,
відділ стародруків та рідкісних видань
Київ МСП-601, вул. Володимирська, 62*

Записи, присвячені спостереженню астрономічних та погодних явищ, посідають вагоме місце в комплексі записів на стародруках. На матеріалі записів, що походять з XVIII – середини XIX ст., на кириличних виданнях друкарні Почаївського Успенського монастиря виявлено інформацію про астрономічні явища, надзвичайні погодні явища (як нехарактерні для сезону перепади температур та опади), стихійні події (повені та землетруси). Встановлено історичну вартість цих свідчень.

Ключові слова: стародруки, видання друкарні Почаївського монастиря, маргіналії

З давніх-давен увагу людини привертала незвичайні астрономічні й природні явища, їх намагалися фіксувати для пам'яті, вбачаючи в них передвіщення майбутнього – наступного врожаю чи неврожаю, воєн, стихійних лих – подій, від яких залежали долі багатьох людей. Одним із поширених способів фіксування такої інформації були покрайні записи або ж маргіналії – нотатки на берегах та вільних сторінках книжок, залишені власниками та читачами. Маргіналії є важливою частиною культури середньовіччя та доби бароко, це – цінні джерела з історії мови, книгознавства, а також джерела найрізноманітнішої історичної інформації загалом.

Матеріалом для цього дослідження обрано записи на кириличних виданнях друкарні Почаївського Успенського монастиря з фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ).

Цитовані записи передано в адаптації

або перекладі сучасною українською мовою, в оригіналі вони зроблені українською мовою XVIII ст., переважно близькою до розмовної, але інколи – з елементами церковнослов'янської мови, також є записи польською та російською мовами.

Записи, що містять відомості щодо астрономічних та природних явищ, могли би зацікавити фахівців – астрономів, метеорологів, дослідників наук про землю. Адже зазвичай покрайні записи вводяться в науковий обіг у виданнях філологічного або історичного спрямування, і є об'єктом досліджень насамперед історичної лінгвістики або історії книги, таким чином перебуваючи поза колом джерел, які використовуються, наприклад, для дослідження фактів спостережень астрономічних та погодних явищ у минулі століття.

Незвичайні небесні явища здавна привертати увагу людей. Затемнення світил, особливо Сонця, сприймалися народною уявою як знак, попередження чи пересторо-

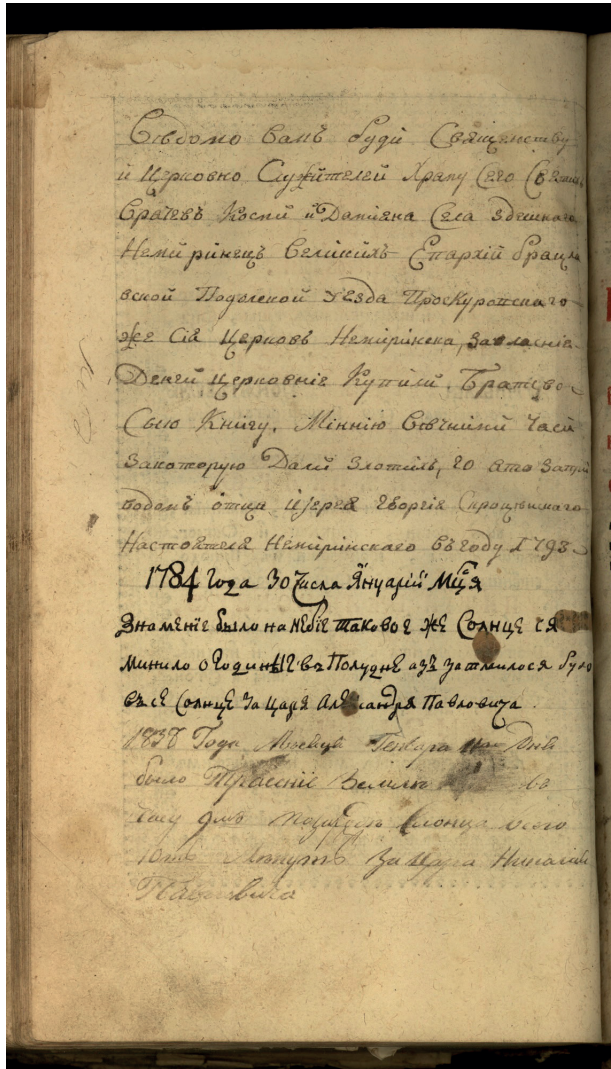

Рис. 1. Запис у книзі Мінеї службові: Січень – лютий (Почаїв, 1761).

га людям. Відображення такого сприйняття сонячного затемнення у вітчизняній літературі яскраво змальоване ще у «Слові о полку Ігоревім».

Покрайні записи II половини XVIII ст. неодноразово засвідчують таке астрономічне явище, як часткове затемнення Сонця. Для позначення такого поняття вживався зворот «сонце міниться» (пор. у словнику Б. Грінченка одне зі значень слова «мінитися» – «Затмѣваться, меркнуть»¹). «Року Божого

1748 місяця липня дня чотирнадцятого² на святого Якова в четвер коли сонце мінлося – в четвер, на святого апостола Акили»³; «Року Божого 1787 сонце мінлося пополудні четвертої години в п'ятницю»⁴; «1772 місяця серпня дня двадцять п'ятого жовніри польські з Кам'янця взяті в Росію і сонце мінлося. Отець П. Боберський»⁵; «1816 р. листопада сьомого сонце мінлося опівдні, тобто о годині одинадцятій»⁶; «1793 року місяця серпня дня двадцять третього сонце мінлося страшно»⁷. Автор одного з таких записів наводить і факт повного затемнення Сонця, на жаль, без точної дати: «1784 року 30 числа січня місяця знамення було на небі таке, що сонце ся мінло о годині дванадцятій опівдня, а затмилося було все сонце за царя Александра Павловича»⁸ (рис. 1, 1а).

Фізичні явища в атмосфері, що проявлялися у вигляді вогнених стовпів на небі чи забарвлення неба в колір крові (результат дифракції), викликали у давніх читачів збентеження й страх, як прояви Божого гніву або недобрі знамення. Факти спостережень таких явищ також знаходили своє відображення в покрайніх записах.

Свідчення про спостереження світлового стовпа вражає експресивністю опису: «1825 року 28 дня ввечері пізно з'явився стовп на хмарах з заходу високості великої і ясності світлої, полум'я вогняне»⁹. Очевидно, йдеться про явище, подібне до того, що кілька років тому спостерігали на Волині¹⁰.

На відміну від попередньої інформації, відомостей про червоне, криваве забарвлення неба було виявлено кілька: «1872 року цього числа (тобто, 23 січня ст. ст. – Н. З.) ввечері було небо ніби кров'ю облите на сході, півночі й заході майже цілу ніч, ясно було, як удень»¹¹ (рис. 2); «24 березня 1870 р. ввечері на півночі було небо як кров і закінчилося на заході»¹² (рис. 3); «У 1872 році місяця січня 23 видно було на небесі гнів Божий: небо як кров було»¹³.

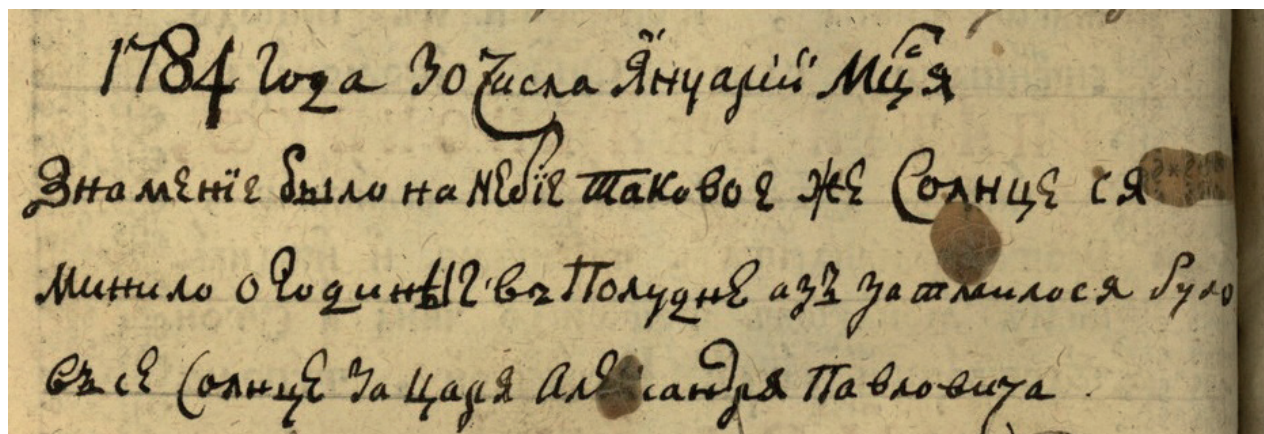

Рис. 1а. Запис у книзі Мінеї службові: Січень – лютий (Почаїв, 1761).

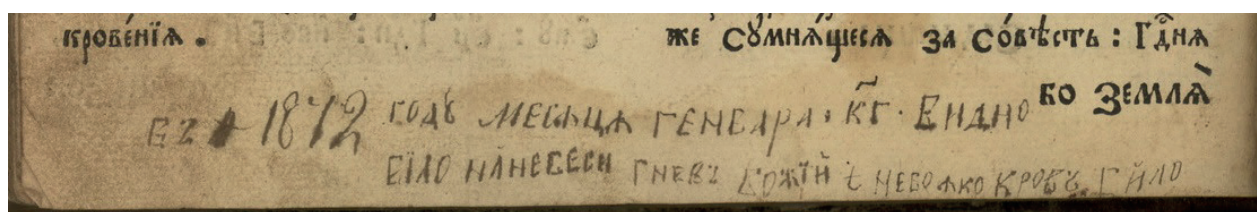

Рис. 2. Запис у книзі Службеник (Почаїв 1778).

Однією з найбільших груп записів про природні явища є свідчення про опади, грози або коливання температур, невластиві для того сезону, коли вони були зафіксовані, як-то гроза серед зими чи випадання снігу на зелені листя навесні. Отже, звернімося до цих цікавих свідчень.

Невчасні дощі й грози в зимову пору або рано навесні неодноразово засвідчені в записах ХІХ ст.: «Цього дня небо відкрилось і грім був, тобто дня 22 лютого 1809 року, з півночі, хвилини восьмої»¹⁴; «1810 року місяця лютого вісімнадцятого дня у п'ятницю в восьмій годині по заході сонця гриміло і блискало»¹⁵; «1868 р. цього числа (тобто, 25.ХІ. ст. ст. – Н. З.) гриміло з блискавками і з сильним вітром і дощем, увечері»¹⁶; «25 січня 1866 року сильно блискало і гриміло о годині дев'ятій увечері, у Долинів три хати спалило»;¹⁷ «1877 р. цього числа (тобто,

16.ІІІ. ст. ст. – Н. З.) увечері був сильний грім з блискавками й дощем, тепло»¹⁸.

Цікавим є запис «Цього числа 1834 року блискало і дуги стояли й сильний дощ ішов»¹⁹. Зазвичай під словом «дуга» мається на увазі веселка²⁰, але не виключено, що мало місце явище світіння електричного походження. Це і подібні свідчення потребують фахового пояснення з погляду фізики, таким чином можна буде доповнити картину уявлень про спостереження і сприйняття природних явищ у минулі століття.

Часто у покрайніх записах фіксували прояви нехарактерних для тієї пори року, коли вони були зафіксовані, тепла або морозу.

Тривале або несвоєчасне тепло зафіксоване в таких записах: «1841 року не було снігу до 12 грудня»²¹; «У 1870 році цього числа (тобто, 18.ХІ. ст. ст. – Н. З.) почались перші морози»²²; «1835 року 5 березня розса-

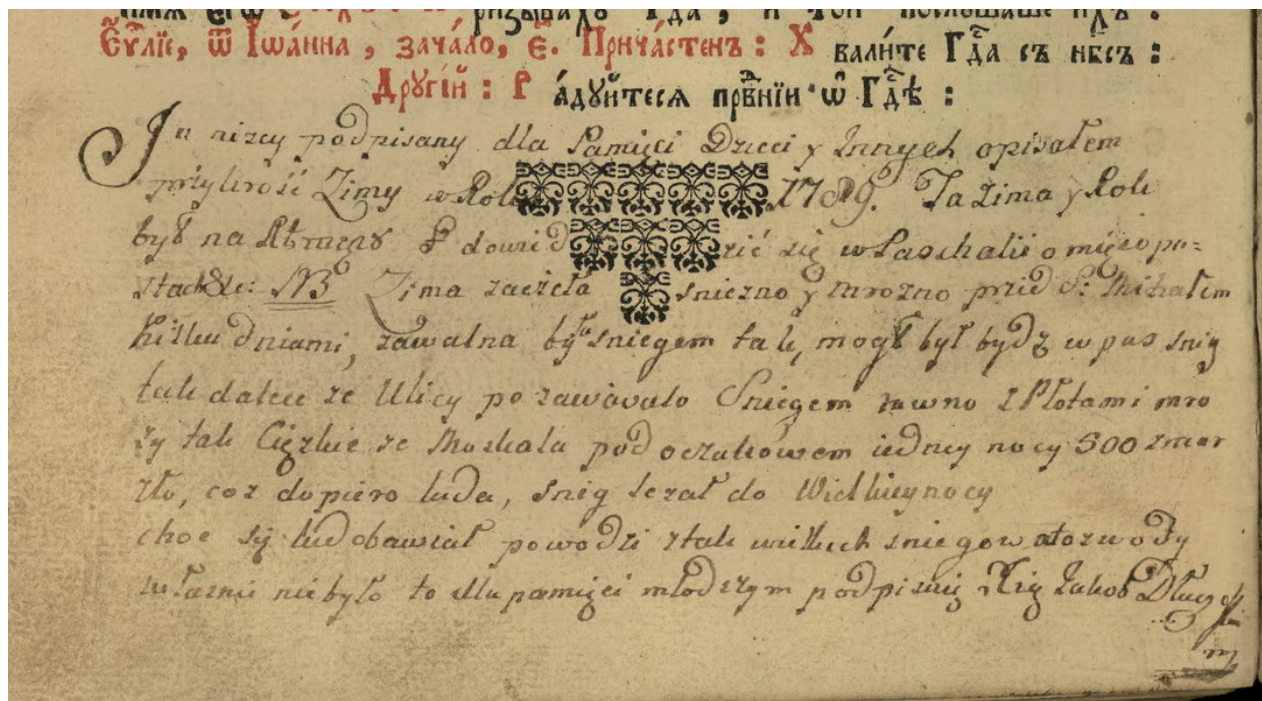

Рис. 4. Запис у книзі Триодь пісна (Почаїв 1767).

Ананія Левицький»³⁷ (блискавка тут названа словом «блиск», таке значення фіксується з XVI ст.³⁸); «20 травня 1879 р. об одинадцятій годині вечора були громи з жакливими блискавками й дощем»³⁹; «1869 р цього числа (тобто, 9.VI. ст. ст. – Н. 3.) о дванадцятій годині півночі був величезний дощ з блискавками й жакливим громом, тихо»⁴⁰; «1877 р. цього числа (тобто, 28.VII. ст. ст. – Н. 3.) о другій годині ранку була жаклива хмара з дощем і сильними блискавками та громом»⁴¹; «1879 р. цього числа (тобто, 30.IV. ст. ст. – Н. 3.) о четвертій годині вечора випав рясний град з жакливим громом і блискавками»⁴²; «1876 р. цього числа (тобто, 8.IV. ст. ст. – Н. 3.) вечора були жакливі негасні блискавки з громом і дощем»⁴³.

У наступному свідченні описано зливу, яка набула масштабів стихійного лиха: «1871 р. 27 травня о п'ятій годині вечора був сильний дощ з градом, так що позаливало й

понесло з городів і полів усе, що було посаджено й посіяно»⁴⁴.

Особливо вражають свідчення про пожежі, спричинені блискавками (в народній уяві – громом, «грим розбив»): «1877 р. 10 березня ввечері були сильні громи з блискавками й рясним дощем [...] у поміщика дім згорів від грому 10 березня»⁴⁵; «Числа 30 цього місяця (тобто, липня – Н. 3.) 1801 року як цю церкву села Немиринець храму Святих безсрібників (Кузьми і Дем'яна – Н. 3.) грим розбив о годині десятій перед полуднем»⁴⁶.

Крім астрономічних та погодних явищ, у записах знаходили своє відображення і свідчення про стихійні лиха. Серед записів в аналізованих стародруках виявлено інформації про повені та землетруси. Спершу звернімося до записів про повені: «1829 березня двадцятого вода велика йшла через греблю [...] в Рудому Селі»⁴⁷; «1877 р. цього числа (тобто, 12.III. ст. ст. – Н. 3.) о десятій годині вечора

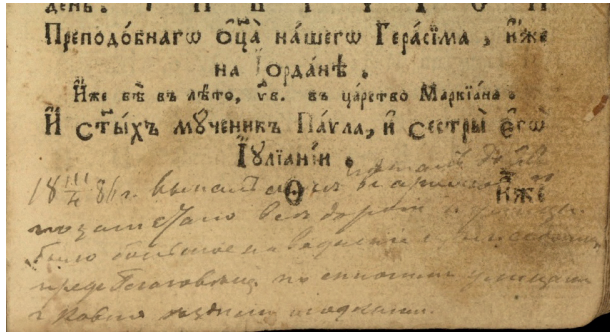

Рис. 5. Запис у книзі Молитвослов (Почаїв, 1793).

прибула [...] крига з надзвичайним шумом, зломила всю огорожу й дерева над рікою, багато зазнали втрат надріччі [...]»⁴⁸; «Четвертого березня 1886 р. випав сніг, лежав до двадцятото [...], й позамітало всі дороги й вулиці. Була велика повінь [...] перед Благовіщенням по багатьох вулицях міста Ковеля їздили човнами»⁴⁹ (рис. 5). Для порівняння звернімося до вже згаданого Євангелія з Юремської церкви, яке містить відомості про руйнівну велику повінь на Дунаї 1838 р. (таблиці в пам'ять про це стихійне лихо свідчать і нині зі стін багатьох будинків і храмів у Будапешті⁵⁰): «Знаменай. Року 1838 крига довго на Дунаї стояла, тобто, від грудня двадцять п'ятого минулого року до сьомого березня цього року. Широка була (крига – Н. З.), коли збільшилася вода, зрушитися не могла, коли крига, що йшла згори (за течією Дунаю – Н. З.), підтяглася під кригу, що в нас стояла, й так четвертого і п'ятого березня, коли крига ця нагромаджувалася, вода не могла пройти, почала сильно відступати й розливатися так, що велику вулицю наповнила»⁵¹. Записи в іншій книзі свідчать про повінь, спричинену потужними зливами, 11 вересня 1841 р.⁵²

Не могло залишитися повз увагою читачів минулих століть і таке явище, як землетрус. Виявлено чотири записи цієї тематики: «Року 7205 місяця квітня дня двадцять шостого в понеділок [...] як був землетрус і страх Господній, а від Різдва (року – Н. З.)

1697»⁵³; «Року Божого 1790 місяця березня двадцять шостого дня тряслася й гула земля у вівторок двічі ввечері, й архангела Гавриїла в той день було; і другим разом тряслася (земля – Н. З.) місяця листопада дня тридцятото на Андрія в пилипівку четвертого року після того».⁵⁴

Наступна подія засвідчена відразу двома різними записами – у двох різних книжках. Це – землетрус 11 січня 1838 року: «1838 року місяця січня одинадцятого дня було трясіння землі о годині дев'ятій по заході сонця, всього десять хвилин, за царя Николая Павловича»⁵⁵; наступний запис присвячений цьому самому землетрусу, але він є менш інформативним: «Земля тряслася [...] 11 січня 1838 року о дев'ятій годині пополудні»⁵⁶.

Отже, на підставі наведених записів можна спостерегти, що читачі минулих століть були уважними до довколишнього світу, будь-яке незвичайне явище привертало їхню увагу й викликало прагнення зафіксувати інформацію про нього для нащадків. Місцем для такої фіксації часто обирали книжку, адже книжки, порівняно з окремими записками, дбайливо зберігали по домівках і храмах, де вони перебували часом по кілька століть. Особливо зручними для вписування такої інформації (крім, звичайно, щоденникових записів) виявилися книги, що містили у своєму складі такий розділ, як Місяцеслов, у якому можна було зафіксувати запис під потрібним календарним числом.

Покрайні записи, присвячені астрономічним та природним явищам, інколи є стислими, – такими, що містять сухий виклад фактів. Але переважно це експресивно забарвлений описи подій, насичені епітетами: «сонце мінилося **страшно**», «стовп на хмарах... високості **великої** і ясності **світлої**», «**величезний** дощ з блискавками й **жахливим** громом». Таким чином, окрім опису інтенсивності явищ, створюється емоційне забарвлення, передається страх самовидця

Рис. 6. Календарні відомості у виданні Полустав.
(Київ, 1790).

перед проявами стихій та їх можливими наслідками. Напевне, найбільше вражали авторів записів ті явища, що їх спостерігали на небі. Першими в цьому ряду, поза сумнівами, є затемнення сонця (в аналізованих записах – часткові). Не можна також забувати, що багато читачів, які залишили такі записи, не були обізнані з природою затемнень і сприймали їх виключно як Божу пересторогу для своєї землі чи людства загалом.

Аналізовані записи, залишені читачами XVIII – XIX ст. на стародруках з фондів НБУВ, є лише крихтою в загальному масиві маргіналій, більшість із яких іще чекають на виявлення і введення в науковий обіг. Адже кожна книжка, кожен примірник є по-своєму унікальний, і не виключено, що в майбутньому буде знайдено на берегах стародруків нові відомості про астрономічні та природні явища, які траплялися в минулі століття.

¹Словарь української мови / уряд. Б. Грінченко. – К., 1958. – Т. 2: 3 – Н. – С. 431.

²Тут і далі дати в записах подаються як в оригіналі – за старим стилем; щоб довідатися, яке це число за новим стилем, потрібно додати 12 днів.

³Служебник. – Почаїв, 1735. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2123п. Запис на арк. 238 П рах.

⁴Часослов. – Почаїв, 1760. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2267п. Запис на арк. 307 П рах.

⁵Тріодь цвітня. – Почаїв, 1768. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1318п; книга походить з Вознесенської церкви в с. Милівці, нині – Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Запис на звороті арк. [2] І рах.

⁶Канони Богородиці. – Почаїв: 1774. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1368п(1); книга походить з с. Малі Дедеркали, нині – Шумського району Тернопільської області. Запис на арк. [1] І рах.

⁷Октоїх. – Почаїв, 1774. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2403п. Запис на арк. 59 П рах.

⁸Мінеї службові: Січень – лютий. – Почаїв, 1761. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2276п(1, 2); книжка походить з церкви свв. Кузьми і Дем'яна в с. Великі Немиринці, нині – Немиринці Городецького району Хмельницької області. Запис на звороті арк. [1] І рах. лютневої Мінеї.

⁹Мінея святкова й загальна. – Почаїв, 1777. – Вид. II. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1461п; книжка походить зі Святодимитріївської церкви с. Грицькова Городецького району Хмельницької області. Запис на звороті арк. 367 П рах.

¹⁰Над Любешовом на Стрітення з'явився величезний темно-червоний світловий стовп // Волинський інформаційний портал: <http://vip.volyn.ua/news/nad-lyubeshovom-na-str-tennya-zyavivsy-a-velicheznii-temno-chervonii-sv-tlovii-stovp-foto>.

¹¹Молитвослов. – Почаїв, 1793. – Вид. II. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1658п; книжка походить з с. Чернче, нині – Черче Камінь-Каширського району Волинської області. Запис на звороті арк. 295 П рах.

¹²Там само. запис на арк. 322 П рах.

¹³Служебник. – Почаїв, 1778. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1734п(1); книжка походить із церкви Архистратига Михаїла в с. Четирполі. Запис на звороті арк. 78 П рах.

¹⁴Тріодь пісна. – Почаїв, 1744. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2161п. Запис на с. 332 П рах.

¹⁵Тріодь пісна. – Почаїв, 1767. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5486п. Запис на арк. 71 П рах.

¹⁶Молитвослов. – Почаїв, 1793. – Вид. II. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1658п; книжка походить з с.

Чернче, нині – Черче Камінь-Каширського району Волинської області. Запис на звороті арк. 263 П рах.

¹⁷Там само. Запис на арк. 296 П рах.

¹⁸Там само. Запис на звороті арк. 318 П рах.

¹⁹Мінеї службові: Січень – лютий. – Почаїв, 1761. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2275п(1, 2); книга походить із церкви св. Миколая у с. Пирогові Тиврівського району Вінницької області. Запис на арк. 126 П рах. січневої Мінеї.

²⁰Словарь української мови /упоряд. Б. Грінченко. – К., 1958. – Т. 1: А–Ж. – С. 453.

²¹Мінея святкова й загальна. – Почаїв, 1777. – Вид. II. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1480п. Запис на нижньому форзаці.

²²Молитвослов. – Почаїв, 1793. – Вид. II. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1658п; книжка походить з с. Чернче, нині – Черче Камінь-Каширського району Волинської області. Запис на звороті арк. 258 П рах.

²³Молитвослов. – Почаїв, 1793. – Вид. II. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5727п.

²⁴Тріодь пісна. – Почаїв, 1767. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1694п. Запис на арк. 72 П рах.

²⁵Тріодь цвітна. – Почаїв, 1768. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5412п. Запис на звороті арк. 91 – 93 П рах.

²⁶Молитвослов. – Почаїв, 1793. – Вид. II. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1658п; книжка походить з с. Чернче, нині – Черче Камінь-Каширського району Волинської області. Запис на звороті арк. 331 П рах.

²⁷Там само. Запис на арк. 341 П рах.

²⁸Там само. Запис на арк. 269 П рах.

²⁹Там само. Запис на звороті арк. 312 П рах.

³⁰Там само. Запис на арк. 315 П рах.

³¹Там само. Запис на звороті арк. 311 П рах.

³²Там само. Запис на звороті арк. 301 – арк. 302 П рах.

³³Там само. Запис на звороті арк. 287 П рах.

³⁴Там само. Запис на звороті арк. 286 – 287 П рах.

³⁵Тріодь пісна. – Почаїв, 1767. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1705п. Запис на звороті арк. 137 П рах.

³⁶Євангеліє. – Мркишина црква, друкар Мардаріє з Дрини, 1562. Шифр примірника в НБУВ – Кир.572. Запис на першому з доданих у кінці книги чистих аркушів. Це Євангеліє було подароване Церковно-історичному і археологічному товариству при Київській духовній академії настоятелем православної церкви містечка Юрем, область Пешт (Üröm, Pest megye) в Угорщині – Т. Кардасевичем. Прикметним є те, що о. Кардасевич, будиши, найімовірніше, українцем, дарує книгу саме до Києва, що свідчить про роль Києва як духовної і культурної столиці навіть і поневоленої та розділеної тоді України.

³⁷Апостол. – Почаїв, 1759. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5699п; книга походить з с. Привороття Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Запис на арк. 66 П рах.

³⁸Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Л., 1994 – 2013. – Вип. 2. – С. 120.

³⁹Молитвослов. – Почаїв, 1793. – Вид. II. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1658п; книжка походить з с. Чернче, нині – Черче Камінь-Каширського району Волинської області. Запис на звороті арк. 346 зв. П рах.

⁴⁰Там само. Запис на арк. 355 П рах.

⁴¹Там само. Запис на арк. 378 П рах.

⁴²Там само. Запис на звороті арк. 337 П рах.

⁴³Там само. Запис на звороті арк. 327 П рах.

⁴⁴Там само. Запис на звороті арк. 348 – 349 П рах.

⁴⁵Там само. Запис на звороті арк. 315 – 316 П рах.

⁴⁶Мінеї службові: Липень – серпень. – Почаїв, 1761. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2307п(1, 2); книжка походить з церкви свв. Кузьми і Дем'яна в с. Немиринці Городоцького району Хмельницької області. Запис на арк. 158 П рах. липневої Мінеї.

⁴⁷Псалтир. – Почаїв, 1742. Шифр примірника в НБУВ – Кир.985; книжка походить з Рудого села Володарського району Київської області. Запис на арк. 219 – 221 П рах.

⁴⁸Молитвослов. – Почаїв, 1793. – Вид. II. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1658п; книжка походить з с. Чернче, нині – Черче Камінь-Каширського району Волинської області. Запис на звороті арк. 316 зв. – 317 П рах.

⁴⁹Там само. Запис на арк. 313 П рах.

⁵⁰Докладна інформація у Вікіпедії: 1838-as pesti árvíz: http://hu.wikipedia.org/wiki/1838-as_pesti_árvíz.

⁵¹Євангеліє. – Мркишина црква, 1562. Шифр примірника в НБУВ – Кир.572. Запис на першому з доданих у кінці книги чистих аркушів.

⁵²Служебник. – Венеція, 1554. Шифр примірника в НБУВ – Кир. 815. Записи на звороті арк. [75] – [79] та звороті арк. [169] – [173].

⁵³Там само. Запис на звороті арк. [10].

⁵⁴Ірмолігон. – Почаїв, 1775. Шифр примірника в НБУВ – Кир.5223п. Запис на обох боках арк. 29 – 30 П рах.

⁵⁵Мінеї службові: Січень – лютий. – Почаїв, 1761. Шифр примірника в НБУВ – Кир.2276п(1, 2); книжка походить з церкви свв. Кузьми і Дем'яна в с. Немиринці Городоцького району Хмельницької області. Запис на звороті арк. [1] П рах. лютневої Мінеї.

⁵⁶Народовъцаніє. – Почаїв, 1778. Шифр примірника в НБУВ – Кир.1496п. Запис на верхньому форзаці.